

## Visszaható trauma és a retroaktivitás fenomenológiája\*

### I. BEVEZETÉS

Ebben a tanulmányban a retroaktivitás fenomenológiájának<sup>1</sup> és a freudi utólagosság (*Nachträglichkeit*) problémájának részleges szintézisére vállalkozom. A tanulmánynak nem célja, hogy kimerítően elemezze a retroaktivitás szerepét a fenomenológia történetében, továbbá az sem kitüntetett célja, hogy a freudi utólagosság-problémát végigkövesse az egész életműben.<sup>2</sup> A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy vajon Freud korai trauma-felfogása kiegészítheti-e a retroaktív ébresztés husserli fenoménjét? Freud megkülönbözteti az *aktuális* és *visszaható* trauma koncepcióját, ami fenomenológiai szempontból is releváns lehet. Ami leginkább ellenáll a fenomenológiai értelmezésnek, az a tünetképzés és szimbolizáció problémája. Úgy gondolom, hogy ebben a tekintetben az implicit testemlékezet koncepciója nyújthat segítséget, mely bizonyos megfogalmazásaiban a retroaktív ébresztés sajátos formájának is tekinthető. Az implicit testemlékezet kapcsán a retroaktivitás olyan fogalmára bukkanunk, amely közelebb áll az emléknymok visszatérésének problémájához és eltávolodik az ősbemnyomás és elkülönböződés (*différance*) körül összpontosuló filozófiai vitáktól.<sup>3</sup> Az írás ezen a leszűkített vizsgálódási horizonton belül keres választ arra a kérdésre, hogy vajon beszélhetünk-e traumatikus retroaktív ébresztésről vagy traumatikus retroaktivitásról? A tanulmány nem pusztán egy összehasonlító elemzésre vállalkozik, hanem Freud visszaható trauma koncepciójának fenomenológiai alternatíváját szeretné kidolgozni a kétrétegű retroaktív ébresztés modelljének bevezetésével.

\* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH 138745 számú projekt támogatásával készült.

<sup>1</sup> Munkadefinícióként egyelőre határozzuk meg úgy a retroaktivitást, mint egy olyan intencionális állapotot, ami a *változás* tapasztalatát nyújtja a közeli vagy éppen távoli múlt emlékeinek felébredése közben.

<sup>2</sup> Erre a grandiózus vállalkozásra viszont kiváló példa John Fletcher könyve (Fletcher 2013).

<sup>3</sup> A fedőemlékezet és elkülönböződés kapcsán lásd Derrida 2005. Az időtudat és ősbemnyomás problémáinak elemzéséhez adalékot nyújt Bernet 1982; 2009.

Milyen alapokra helyezhetünk egy ilyen jellegű interdiszciplináris vállalkozást? Nyilvánvaló, hogy Freud klinikai megfigyelésekre (pontosabban analitikus tapasztalatra) alapozta a pszichoanalízis módszerét; Freudot elsősorban az elfojtás és a hisztérikus tünetek keletkezése érdekli, továbbá a metapszichológiai modellek egy részekre osztható lelki készülék képét tárják elénk. Ezzel szemben Husserl a tudat intencionális teljesítményeit vizsgálja és távolságot tart a tudattalan naturalista koncepcióitól. Közismert Eugen Fink Husserl *Válság*-könyvében megjelent függeléke, melyben a tudattalan kritikáját nyújtja és naivitással vádolja a mélypszichológiai kísérleteket (Husserl 1998. II/197). Ugyanakkor maga Husserl is kidolgozott egy sajátos fenomenológiai tudattalan-koncepciót a pszív szintézisekre vonatkozó elemzésekben (Husserl 2001). Érdekes azonban Ricoeur megállapítását figyelembe venni, mely szerint a fenomenológia (illetve a pszichoanalízis fenomenológiai értelmezései) nem tudja teljesen áthidalni a szakadékot a két paradigma között (Ricoeur 1970. 390). Ettől eltekintve a közelmúltban nagy energiát fektettek abba, hogy a pszichoanalízis és a fenomenológia lehetséges kapcsolódási pontjait feltárják.<sup>4</sup> Askay és Farquhar azt állítják, hogy Freud és Husserl archeológiai vizsgálódást folytattak annak érdekében, hogy feltárják az én mögött folyamatosan működő affektív-asszociatív folyamatokat (Askay – Farquhar 2006. 165).

Summa (2014, 2016) és Kozyreva (2017, 2018) újraértelmezték a husserli fenomenológiai tudattalant Thomas Fuchs implicit testemlékezet-koncepciójának segítségével. Korábban Daniel L. Schacter méltatta Freud jelentőségét az implicit emlékezet szempontjából.<sup>5</sup> Véleménye szerint Freud pszichogén amnéziában szenvedő páciensei implicit emlékektől szenvedtek, azaz olyan emléknymoktól, amelyekre képtelenek voltak explicit módon visszaemlékezni (Schacter 1996. 232). Fuchs úgy gondolja, hogy az implicit emlékezet két speciális formája a trauma- és az érzelmi-emlékezet, melyek szoros kapcsolatban állnak testi reakciókkal is. Fuchs nemcsak azt állítja, hogy a testi reakciók fontos szerepet játszanak a visszaemlékezés asszociációs láncában, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy emlékek bukkanhatnak elő a szubjektív testtapasztalatok közvetítésével.<sup>6</sup> Az implicit emlékezet és testemlékezet összefonódása arra ösz-

<sup>4</sup> Vö. Mishara 1990, Bernet 2002, Smith 2010, Brudzińska és Lohmar 2010, Fuchs 2012a és 2012b.

<sup>5</sup> Fuchs egyenesen a testemlékezet fenomenológiájáról beszél. Az explicit emlékezzettel szemben a testemlékezet egy nem-reprezentációra épülő tudattalanra utal. A testemlékezet-koncepció Merleau-Ponty és Bergson habitusokról szőtt nézeteit is felhasználja. Továbbá idesorolhatjuk akár a hisztériás páciensek „acting-out”-jait is, hiszen ezek is egy múltbeli, bár nem-reprezentált esemény újrajátszásaként értelmezhetők. Fuchs úgy gondolja, hogy a kognitív pszichológia kísérleti módon (az amnéziás páciensek vizsgálatán keresztül) jutott el az implicit emlékezet problémájához, de a testi habitusok fenomenológiai olvasata is betekintést nyújthat a világban-való-lét implicit (tudatküszöb alatti, habituális) rendjébe (Fuchs 2012b. 11).

<sup>6</sup> A testemlékezet elméleti keretében az elfojtott szinte szó szerint a testbe ágyazódott, illetve homályos testi érzetek komplexumából bukkan elő egy bizonyos előhívási környezet-

tönözte Kozyrevát, hogy felülvizsgálja az elfojtás státuszát: az elfojtott trauma nem a tudat háta mögött rejtőző tudattalan reprezentáció, hanem inkább egyfajta tudatküszöb alatti hatás, ami az ember világhoz és másokhoz való viszonyának implicit diszpozícióit befolyásolja (Kozyreva 2017. 181). Ebben a tanulmányban megvizsgálom, hogy a passzív szintézisek és a testemlékezet összefonódása hogyan egészítheti ki a retroaktivitás fenomenológiáját. A következő fejezetben a traumatikus szubjektivitás problémáját elemzem, amely fontos szerepet szánt Freud visszaható traumájának a szubjektivitás konstitúciójában.

## II. TUDATOS-NARRATÍV RETROAKTIVITÁS ÉS TRAUMATIKUS SZUBJEKTIVITÁS

Tengelyi László rámutatott arra a különös fordulatra, hogy a kései Husserl által bevezetett retroaktív konstitúció (*retroaktiver Konstitution*) koncepciója kiegészíti a retencionális modifikáció monotóniáját és egy olyan múlt benyomását kelti, ami alapvetően hozzáférhetetlen és kontrollálhatatlan (Tengelyi 1998b. 88). Tehát az eleven jelen nem pusztán a múltba süllyedő tartalmak monoton lecsengésével vagy a közeli és távoli emlékek akaratlagos előhívásával jellemezhető, hanem egy olyan spontán értelemadás is szerves részét képezi, amelyben a múlt visszaáramlik a jelenbe, és a jelen beáramlik a múltba. A jelen és múlt közötti oda-vissza mozgás eredménye a jelenben (újja)születő múlt és magának a jelennek a módosulása (Vö. Ullmann 2008 és 2010. 287).

A retroaktivitás alapjaiban forgatja fel a visszaemlékezésről szőtt mindennapi intuíciónkat. Tengelyi László a retroaktivitás kapcsán a múlt „elvi uralhatatlanságáról” és egy énhasadásról ír a jelenbeli és a múltbéli én között. Nem pusztán a jövő a lehetőségek nyitott horizontja, melyet az előre vetülő elvárásaink sematizálnak, hanem a múltbéli tapasztalataink is állandó „szuperpozícióban” vannak. A tudat a nyitott jövő kiszámíthatatlanságának és a múlt bizonytalanságának metszéspontjában találja magát. A múlt affektív-retroaktív ébresztése azonban nem az öntudat vagy az én széttöredezéséhez vezet. A múltban felfedezett, eddig észre nem vett értelemkezdemények kifejezetten élénkítően hatnak a tudatra és új lehetőségeket tárhatnak fel a jelenben és a jövőben. Tengelyi a tudatküszöböt el nem érő homályos emléknymokról ír, amelyek mégis a visszaemlékezés szerves háttérét képezhetik és akár az élettörténet új irányváltásaihoz (sorseseményhez) is vezethetnek: „A félretolt, de hatásuktól meg nem fosztott emléknymok egyben valami másnak is bizonyulnak: valami új, várat-

---

ben, vagy akár spontán módon. Fuchs jelentésemagráról (*meaning core*) beszél, ami testérzetek által kísért, spontán módon felbukkanó emlékek közvetítéseként áll elő. Jó példa erre a Proust által leírt madeleine-élmény (Fuchs 2012b. 20). A felbukkanó emlékek problémájára a tanulmány későbbi fejezetében még visszatérek.

lanul fellépő esemény előjeleinek. Megnyitják az utat olyasvalaminek a megjelenése előtt, amire nem számítottunk, amit nem láttunk előre.” (Tengelyi 2007. 309.) Tengelyi és Ullmann megállapításaiból kikristályosodik az a nézet, hogy a múltunk egy folyamatos értelmezés, újraírás és sematizálás alanyaként jelenik meg a szubjektum számára. Ebből a szempontból talán nem túlzás egy narratív retroaktív önértelmezésről beszélni, melynek motivációi a jelenben találhatók.

A retroaktív önértelmezés jelenségét nagyon jól szemlélteti Peter Goldie példája. Képzeli el, hogy el akarunk menni egy futballmeccsre, de egy szélhámostól vásároltunk egy hamisított jegyet. Nem tudjuk megnézni a meccset és megbánással, haraggal telve hazamegyünk. Ekkor utólagosan rájövünk, hogy a szélhámos viselkedésében olyan egyértelmű jelek voltak, amelyeket korábban nem vettünk észre. Goldie másik példájában képzeli el magunkat, amint egy partin borgőzös állapotban felállunk egy asztalra és egy dalt éneklünk. Körülötünk mindenki nevet. Másnap kijózanodva hirtelen rájövünk, hogy nem is mi szórakoztattuk a közönséget, hanem a barátaink valójában rajtunk nevettek. Az utólagos szégyen átalakítja az előző napi emléket, nem is tudjuk már viselkedésünket másképpen látni, mint zavarba ejtő és szégyenteli cselekedetet. Vagy egy másik hasonló példával élve: tegyük fel, hogy utólagosan jövünk rá, hogy az előző napi találkozón megaláztak minket, igazságtalanul bántak velünk. Most azonban érezzük a neheztelést és a haragot, amit abban a helyzetben még nem is éreztünk. Egy a történetmesélésben feltáruló külső nézőpont teszi lehetővé a múltra irányuló érzelmek és affektusok felbukkanását (Goldie 2012. 37–39).

A múlt narratív és egyben érzelmi átértékelésére további példát szolgáltat a Martin Conway által felhasznált beszámoló. Egy háborús veterán nagyon élénken emlékszik vissza gyerekkorára, amikor kisgyerekként apját látta a kertben egy bambuszbottal játszani. Utólag visszaemlékezve a jelenetre az önfeledt hangulatot beárnyékolta egy fenyegető és vészjósló hangulat, a háború kezdetének híre által kiváltott félelem, amit az alany gyermekként még nem észlelt, de mindvégig ott volt a háttérben (Conway – Pleydell-Pearce 2000. 262, vö. Goldie 2002. 47–48). Ugyanaz a múlt jelent meg, de a jelenbeli többlétezés hatására megláttuk a korábban észre nem vett elemeket is. A két utóbbi példa megmutatja, hogy a múlt narratív feldolgozása érzelmi-affektív kiértékeléssel párosul, melynek következtében szinte egy új múlt keletkezik.

Goldie szerint egy „ironikus szakadék” (*ironic gap*) keletkezik a jelen és a múlt között a kognitív és érzelmi kiértékelés következtében (Goldie 2012. 39). Goldie azt állítja, hogy a narratív gondolkodásban az epizodikus emlékek folyamatos rekonstrukció áldozatai: amit most tudunk és érzünk, az beépül az előhívott emlékekbe.<sup>7</sup> Nemcsak a visszaemlékezés módja, attitűdje, hanem maga az

<sup>7</sup> Lásd Goldie 2012. 53. Fontos mozzanat, hogy nem pusztán arról van szó, hogy másképpen emlékszünk egy múltbeli eseményre, hanem maga a múlt is megváltozik, vagy ahogy Ullmann fogalmaz, az egyén egy „más múltat lát” (Ullmann 2012. 100).

emlék is megváltozik. Ugyanakkor Goldie nem állítja, hogy énhasadástól szenvednénk a visszaemlékezésben. A múltbéli énünk és a visszaemlékező aktuális énünk valójában ugyanaz a személy a perspektivikus különbségek ellenére is. Goldie példái alapján bevezethetjük a *tudatos-narratív retroaktivitás* fogalmát, ami a mindennapi gondolkodás elemi tapasztalataként is meghatározható.<sup>8</sup> Fontos mozzanat, hogy a tudatos-narratív retroaktív ébresztésben is kulcsszerepet játszhat az affektivitás. Az új tudás hatására a múltbeli eseményt új horizontba illesztjük, ami nemcsak kognitív, hanem egyben érzelmi-affektív kiértékelési mechanizmus is.

A traumatikus szubjektivitás fogalma azt a kérdést veti fel, hogy vajon hogyan működhet a narratív önértelmezés traumatikus emléknymok esetében? A szubjektivitás nem csupán az akaratlagos visszaemlékezés révén hozzáférhető önéletrajzi elemekből építkezik, hanem az implicit és elfojtott tartalmak is hatást gyakorolhatnak az évre (Fuchs 2012a, 2012b, Ullmann 2015). Talán ezen a ponton találkozhat a fenomenológia Freud trauma-elméletével.

John Fletcher monográfiájában megállapítja, hogy Freud eltávolodott Charcot trauma-koncepciójától<sup>9</sup> és megkísérelte feltérképezni a szubjektivitás mentális és affektív szerveződését. Ennek eredményeképpen született meg a topográfiai modell, a traumatikus eseményt pedig az egóval szemben álló idegen testként<sup>10</sup> vagy beszűrődésként (*infiltration*) határozta meg (Fletcher 2013. 54). A trauma meghatározása történeti és fenomenológiai szempontból is rendkívül bonyolult feladat.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> A tudatos-narratív retroaktivitás is szoros szálakkal kötődhet a traumatikus szubjektivitáshoz. Ullmann kifejezetten traumatikus esetek példáin (váratlan haláleset, közlekedési baleset) keresztül szemlélteti a retroaktív feldolgozás működését, ami megpróbálja megszüntetni a törekeket és szakadásokat a lezajlott események láncolatában (Ullmann 2012. 103).

<sup>9</sup> A hangsúlyeltolódás abban érhető tetten, hogy Freud a Charcot által propagált *tudatalan hipnoid állapot* helyett inkább a *fixálódott affektusokban* látja a trauma keletkezésének kulcsát. A lelki készülékben a levezetésre alkalmatlan izgalmi állapotok a trauma pszichikai aspektusaiá válnak. A lereagálatlan affektusmennyiség miatt a lelki készülék képtelen viszszaállni egyensúlyi állapotába, abba az állapotba, amelyben a traumatikus esemény előtt volt (vö. Fletcher 2013. 30).

<sup>10</sup> Az Elisabeth von R. esettanulmányában a következőképpen fogalmaz Freud: „sőgora iránti szerelem valamiféle idegen test módjára volt a tudatában, anélkül, hogy képzetvilágának egyéb tartományaival kapcsolatba lépett volna.” (Freud 1895/2011. 38)

<sup>11</sup> Ian Hacking megállapítja, hogy a 19. század végén a vasúti balesetek és Charcot hisztériárai készítik elő a talajt a trauma pszichológiai megközelítéseinek. Pierre Janet a pszichológiai traumát a klinikai gyakorlat középpontjába helyezte, Freud pedig elköteleződött a szexuális etiológia iránt. Míg Janet esetében a külvilági esemény volt jelentősebb a trauma keletkezésében, addig Freud esetében a trauma intencionális cselekvést is magában foglalt (Hacking 1995. 191–192). Pintér pszichológiai definíciója értelmében a trauma testi és/vagy lelki *extrém abúzus*, amely diszfunkcionális reakciókat vált ki a túlélőkben (Pintér 2014. 35). Ratcliffe hangsúlyozza, hogy a trauma-fogalom nem redukálható pusztán élettörténeti traumákra, hanem a trauma definícióiban gyakran megjelenik a kulturális és társadalmi forrongások szerepe, a sérülékenységi és a traumatizáló körülmények ismétlődése. A trauma általános következménye lehet, a fiziológiai és pszichológiai sérülésen túl, a bizalomvesztés és a habituális bizonyosságok megrendülése, továbbá a narratív képességek beszűkülése (Ratcliffe 2017. 115).

Ebben a tanulmányban Freud korai trauma-felfogására fogok fókuszálni, mely az utólagosság (*Nachträglichkeit*) temporális logikájával jellemezhető. Rudolf Bernet szerint Freud és Lacan ugyanazzal a fenomenológiai kérdéssel szembesült: hogyan lenne képes a szubjektum felfogni valamit, ami teljesen idegen és értelmezhetetlen a számára? A freudi megközelítés értelmében a szubjektum elfojtja vagy tévesen reprezentálja (*misrepresentation*) az idegentapasztalatot. Lacan inkább a szubjektum megsemmisülésére fekteti a hangsúlyt: az alanyt egy olyan jelentés nélküli jelölő kínozza, amely integrálhatatlan az élettörténetbe vagy bármilyen jellegű szimbolikus rendbe. Lacan megközelítésében a trauma a teljes idegenség utóhatása. Az idegentapasztalat egy „jól célzott golyóhoz” hasonlítható, ami lyukat üt a szubjektum élettörténetének szimbolikus szövetébe (Bernet 2000. 165). Ebben az értelemben a traumatikus szubjektum „sérült cogito”-ként (*wounded cogito*) definiálható, vagyis az élő szubjektum nem csupán a fizikai test halandósága miatt él át fenyegetettséget, hanem a traumatizáló, felfoghatatlan események is megrázkódtatást okoznak. Bernet szerint az én szét-töredezése és reintegrációja, mely a traumára adott reakció szerves része lehet, nem feltétlenül jelenti azt, hogy egy olyan kemény magot feltételezhetnénk a szubjektum mélyén, ami elbarikádozhatná magát az átélt megpróbáltatásoktól (Bernet 2000. 160).

A trauma ellenáll a tudatos-narratív feldolgozásnak, ugyanakkor a tudat nem-reprezentálható szintjén is kiválthat reakciókat. A megfelelő reprezentációs erőforrások hiányában a szubjektum képtelen integrálni a trauma idegenségét és másságát. A traumatikus eseménnyel találkozó szubjektum reakciója kettős lehetetlenséget (paradox reszponzivitást) von maga után: egyrészt képtelenség választ adni az idegen eseményre, másrészt pedig lehetetlennek tűnik reakció nélkül szembesülni az idegennel. A freudi elfojtás koncepciója azt sugallja, hogy a szubjektum szinte ugyanabban az időpillanatban próbálja értelmezni és elfojtani a traumát (Bernet 2000. 175). További jelentős mozzanat a traumatikus szubjektivitásban, hogy az idegenségélmény egy veszteségre adott reakció lehet.<sup>12</sup>

Bernet-hez hasonlóan, a hazai szakirodalomban Pintér és Ullmann is úgy határozza meg a traumatikus eseményt, mint ami az emlékezetben felidézhetetlen; vagy másképpen szólva, olyan múlthoz tartozik, ami soha nem is volt jelen.<sup>13</sup> A traumatikus esemény mint egyfajta „lehetetlen újdonság” felforgatja a

<sup>12</sup> „Kétirányú folyamatot kell azonban látnunk: azon túl, hogy valami sajátot *elveszít*ek, ez a veszteség azzal is jár, hogy valami számomra gyökeresen, megemészthetetlenül idegen *behatol* az énembe. Egyszerre veszíték el, vesznek el tőlem valami fontosat, és kapok valami nem kértet, nem vártat kívülről, amivel aztán semmit nem tudok kezdeni.” (Pintér 2014. 43)

<sup>13</sup> Vö. Pintér 2011, Ullmann 2015. Természetesen a trauma bonyolult problémája nem redukálható a megjeleníthetetlen múlt kérdésére. Gusich érvelése szerint a trauma egyik fontos jellemzője egyfajta „különös hitetlenség” (*strange disbelief*), amely a traumatikus szituációt övezi. „Beleütközünk a traumatikus szituációba és talán még részt is veszünk benne, de ugyanakkor képtelenek vagyunk elfogadni a történetet.” (Gusich 2012. 506) Ez a hitetlenség akaratos és önvédelmi célokat szolgál. A trauma másik alapvető jellemzője szorosan

lehetőségek játékerét és megrendíti a szubjektum meggyőződéseinek alapjait. A traumatikus megrendülések az affektív lét öntudatlan (nem-reprezentálható) rétegeiben fejtik ki hatásukat és az önélettrajzi emlékezetbe beépíthetetlen töréseket és szakadásokat eredményeznek (Ullmann 2012. 109). Ullmann közel kerül a testemlékezet problémájához is, amikor azt állítja, hogy a traumatikus szubjektivitás egy olyan affektív szférára utal, ami vágyakban, hangulatokban, személyközi viszonyokban, önkéntelen reakciók „vakfoltjaiban” érhető tetten (Ullmann 2015. 33). Röviden tehát a traumatikus szubjektivitás egy nem-megjeleníthető, implicit affektív-asszociatív hálózat, ami prereflexív módon befolyásolhatja viselkedésünket. A traumatikus szubjektivitás fenomenológiai koncepcióiban a pszichoanalízis hatása egyértelműen érvényesül. Továbbá a pszichoanalízis szempontjából fontos megjegyezni, hogy a történés pillanatában nem értelmezett, sőt talán tudatosan észre sem vett tartalmak közvetett módon mégis megközelíthetők a következményeiken keresztül, ilyen utóhatások lehetnek a szimptómák, a fedőemlékek, vagy akár az álmok (vö. Fletcher 2013. 213).

A trauma problémája különös kihívást jelent a klasszikus fenomenológia számára, hiszen a korai Husserl szerint minden felidézhető, ami a retencionális lefutás homályába veszett. Ugyanakkor Husserl már az *Előadások az időről* című művében elhinti a retroaktív (visszamenőleges) konstitúció alapötletét, melyet a *Bernau-i kéziratokban* és a passzív szintézisekre vonatkozó előadásokban ki is fejt.<sup>14</sup> A retroaktivitás segítségével tudattalan tartalmak egész hálózatát és kölcsönhatását világíthatjuk meg.<sup>15</sup> Kulcsfontosságú kérdésként adódik, hogy miként aktiválódhatnak újra azok a tartalmak, amelyek még nem voltak narratív értelmezés tárgyai. Lehetnek-e retroaktív ébresztés tárgyai elfojtott tartalmak vagy a még nem értelmezett emlé nyomok, amelyek azonban a tudat peremterületén helyezkedhetnek el? Amint a példákon keresztül látni fogjuk, a vizsgálható trauma első jeleneiben még nem feltétlenül indulnak be az elfojtás és tünetképzés mechanizmusai. De az első jelenet sem marad nyom nélkül, emlé nyomok keletkeznek, melyek utólagos értelmezéssel traumatikus hatásra tehetnek szert.

Az idegen testként funkcionáló emlé nyomok jelenbe áramlása talán lehetőséget nyújt arra, hogy a tudatos-narratív retroaktív ébresztések mellett a

---

kötődik az elsőhöz: képtelenek vagyunk kategorizálni a traumatikus eseményt, a traumatikus szituáció idegen vagy valószínűtlen eleme akadályozza az integrációt (ibid.).

<sup>14</sup> Husserl a *Bernau-i kéziratokban* eleveníti fel azt a példát, hogy ha felismerjük, hogy fázik a lábunk, akkor hirtelen azt is tudatosítjuk, hogy már egy jó ideje fáztunk, és a szoba alaposan lehűlt. Ebben az összefüggésben a felismerés a tudatfolyamban rejtőzködő implicit elemek integrációjaként is értelmezhető (vö. Husserl 2012. 285).

<sup>15</sup> Marosán Bence a következőképpen írja le ezt az affektív-asszociatív hálózatot: „Arról van szó, hogy tudattalan tartalmak együttese a retroaktív ébresztés egész láncolatát indítja el egy bizonyos affekció nyomán. Az egyik ébresztés beindítja egy másik tartalom ébresztését is, és a tartalmak kölcsönösen új megvilágításba helyezik egymást, valamint új értelmet adnak az éppen tapasztalt eseménynek, vagy az éppen átélt gondolatnak is”. (Marosán 2020. 110–111)

retroaktivitás elemibb (passzív és akaratlan) szintjéről is beszélhessünk. Az *testi-implicit retroaktív ébresztés* bevezetésével talán közelebb kerülünk a retroaktív trauma sajátos időtapasztalatához. A retroaktivitás utóbbi formája egy spontán értelemképződési folyamatot jelöl, ami Husserl passzív szintézisekre vonatkozó fejtegetéseire és Fuchs testemlékezet-konceptiójára épül. Míg Inga Römer úgy véli, hogy Husserl a múltat kiüresedett és passzív rezervoárként fogja fel, más kortárs értelmezők szerint a kései Husserl teret ad egy dinamikus múlt koncepciójának, amelyből retroaktív ébresztések segítségével akár elfedett, sőt talán elfojtott tartalmak is felszínre törhetnek (Römer 2010, Kozyreva, 2017, 2018; Summa 2014). A legmerészebb javaslat Mary Jeanne Larrabee-tól származik, aki szerint érdemes lenne a közeli és távoli retenciók mellett akár az elfojtott retenciók rétegét is feltételezni a fenomenológiai tudattalanban (Larrabee 1995). Nicholas Smith (2010) szintén elképzelhetőnek tartotta a freudi elfojtott tartalmak beépítését egy fenomenológiai tudattalan-konceptióba. Ezekkel az ambiciózus vállalkozásokkal szemben a jelen dolgozat csupán arra tesz kísérletet, hogy az emléknymok utólagos értelmezését (azaz a visszaható trauma működésmódját) a retroaktivitás fenomenológiájába integrálja a kétrétegű retroaktivitás fogalmának bevezetésével.

### III. AZ AFFEKTÍV TUDATTALAN ÉS A TESTI-IMPLICIT RETROAKTÍV ÉBRESZTÉS

Az affektív tudattalan a fenomenológiai tudattalan speciális formája, mely nem pusztán a jelen és múlt között húzódó temporális és asszociatív kapcsolatra, hanem érzelmi-affektív relációra is utal. A múlt mindig valamilyen színben, hangoltságban, affektív atmoszférában tűnhet fel, amint azt a narratív önértelmezés kapcsán is láthattuk. Az affektív tudattalant egyrészt affektív erők és tendenciák versengése jellemzi, másrészt pedig ez az a közeg, amelyből a figurális mozzanatok (egészleges alakzatok) előugranak és a tudat hatókörében szemléletessé válnak.<sup>16</sup>

Az testi-implicit retroaktív ébresztés tulajdonképpen ebből a háttérből meríti tartalmát és energiáját. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az affektív tudattalanban spontán módon meginduló értelemképződés impulzusai motiválhatják a tudatos-narratív retroaktivitást. Olyan tudatküszöb alatti tendenciákról van szó, amelyek később megjeleníthető, koherens alakzatokba rendeződhetnek. Fuchs fent említett testemlékezet és Kozyreva affektív identitás fogalmai erre a sajátos

<sup>16</sup> Az affektív relief az eleven jelen sajátos szerveződése, Husserl szerint sohasem izolált érzet-adatokat, hanem inkább egészes struktúrákat (figurális mozzanatok) látunk, mint például egy lámpasor, vagy bármi, ami a figyelmünket vonzza és tereli. Tömören fogalmazva minden egységképződés affektív erőt és affektív differenciálást előfeltételez (Husserl 2001. 221).

fenomenológiai tudattalanra épülnek. Kozyreva szerint implicit intencionalitást feltételezhetünk a tudat perifériáján. A terminus a tudatküszöb alatt morajló implicit asszociációkat és affektív ébresztéseket jelöli, melyeket Husserl a passzivitás szférájában helyezett el. Kozyreva nem kísérletekkel próbálja alátámasztani a passzív szintézisek husserli koncepcióját, nem pszichologizmusra törekszik és nem is naturalizálni próbálja a fenomenológiát. Inkább csak arról van szó, hogy szerinte a fenomenológiai vizsgálódás megvilágíthatja az explicit és implicit kogníció határán zajló értelemkeresési folyamatokat (Kozyreva 2017. 183).<sup>17</sup>

Az explicit visszaemlékezés reprezentációs (szemléleti) kapcsolatot létesít a múlttal, de a múlt egyfajta megjeleníthetetlen jelenlétéről is beszélhetünk, amely affektív ébresztések révén lép életbe.<sup>18</sup> A múlt retroaktív-affektív ébresztése sokrétű jelenség. Alapvető példa, amikor egy aktuális helyzet (mint előhívási támpont) egy hasonló szituációt ébreszt fel a múltból (Kozyreva 2017; vö. Husserl 2001. 229). Az affektív ébresztés nem csupán hasonló szituációk esetén léphet életbe, hanem diszpozíciók, attitűdök, hangulatok és érdekek is vezérelhetik. Az affektív ébresztésre jó példa Kozyreva szerint a hangulatfüggő emlékezet, ahol a depresszív hangulat hatására szomorú emlékek árasztják el a tudatot (Kozyreva 2017. 189). Kozyreva megfogalmaz egy általános fenomenológiai tételt is: a múlt affektív befolyása nem feltétlenül éri el a megjeleníthetőség szintjét, ugyanakkor egy folyamatos tudatküszöb alatti aktivitásként képzelhetjük el az affektív erők versengését, amely befolyásolhatja, hogy mire és hogyan fogunk visszaemlékezni.<sup>19</sup>

Michela Summa az affektív ébresztés további lehetséges példáit térképezte fel, mint például az emlékek spontán megjelenése, a korábbi tapasztalatok felismerése, vagy az ismerőség homályos érzése. Az akaratlan emlékek (*occurrent memories*) klasszikus példája Proust híres teasüteményes jelenete.<sup>20</sup> Summa Husserl és Fuchs nyomán úgy véli, hogy az *akaratlan emlékek* fokozatosan törnek

<sup>17</sup> Ullmann hasonlóan vélekedik a retroaktív ébresztés fenomenológiai jelentőségéről. Véleménye szerint a retroaktív ébresztés betekintést nyújthat a változás tapasztalatába. Egy olyan alapvető fenomenológiai dimenzióba, amely csak utólagosan pillantható meg (Ullmann 2008).

<sup>18</sup> Kozyreva kifejezetten Merleau-Ponty operatív intencionalitás fogalmára és Fuchs testemlékezet koncepciójára épít, amikor a múlt nem-szemléleti jelenlétéről beszél. A testemlékezet problémájáról lásd Fuchs 2012a és 2012b; Horváth 2018.

<sup>19</sup> Ez a tézis Husserl azon meglátásaira épül, hogy az aktív visszaemlékezés előfeltételezi a passzív-asszociatív ébresztéseket. Kozyreva arra a következtetésre jutott, hogy a retroaktív-affektív megjelenítések és a reprodukzív megjelenítések a visszaemlékezés két szorosan összefüggő módoszatai (Kozyreva 2017. 189).

<sup>20</sup> Fuchs úgy értelmezi Proust élményét, mint egy önéletrajzi emléket, ami egy implicit testi tapasztalat mélyén rejtőzött (Fuchs 2012b. 20). Levine az „implicit trigger” szerepét hangsúlyozza a madeleine-élményben. A gyerekkori emlékek előhívását a tea és a sütemény érzéki tapasztalatai tették lehetővé, amelyek beindították a tudatküszöb alatti procedurális, epizodikus és érzelmi folyamatokat (Levine 2015. 29).

be a tudatba. Kezdetben csak egy homályos kép alakul ki egy múltbéli szituációról vagy egy bizonyos tárgyról. A keletkező emlékek magukkal vonják az ismerőség érzését is, bár kezdetben a szubjektum képtelen őket az önéletrajzi emlékezetbe integrálni (Summa 2014. 299). Summa tipológiája értelmében az *ismerőség* homályos érzései is az affektív ébresztés külön kategóriáját képezhetik. A *felismerés* (*recognition*) pedig az affektív ébresztés harmadik formája lehet.<sup>21</sup> Ezekben az asszociációs folyamatokban az affekció ébredéséről és továbbterjedéséről van szó. A tudat háttérében működő asszociációk még az aktuális figyelem tárgyát is elhomályosíthatják. Például Husserl leírja egy beszélgetés esetét, amelyben hirtelen elvonja figyelmét egy tópart felbukkanó emléke. Egy bizonyos szófordulat felidézte a tópart emlékét, ahol régebben egy konferenciát tartottak. A lényeges pont tehát, hogy a fenomenális mezőt állandóan áthatják és befolyásolják az észrevétlen asszociációk (vö. Mishara 1990. 32–33). A fenti példák a testi-implicit retroaktív ébresztés eseteiként is megállják helyüket, hiszen a múltbéli események felidézése itt nem az énből kiinduló szándékos folyamat, hanem inkább arról van szó, hogy a múlt beáramlik az eleven jelenbe a különféle előhívási támpontok, testi érzetek, hangulatok közvetítésén keresztül.

A fenti megfontolások kijelölik egy affektív tudattalan körvonalait. Az affektív tudattalan a keletkezésben lévő értelemkezdemények horizontját alkotja. Már Husserl esetében sem pusztán távoli emlékek reprodukciójában él tovább a múlt, hanem egyfajta affektív kapcsolatot is ápolunk vele. Az affektív tudattalan kétféle módosulás eredményeként áll elő: egyrészt beszélhetünk az affektív kiüresedés nulla-szintjéről, másrészt pedig elfojtott affektivitásról, olyan tendenciákról, amelyek bizonyos esetben akár spontán módon áramlanak be a tudatba (Kozyreva 2017. 170). Fontos megjegyezni, hogy Husserl elképzelhetőnek tartja, hogy egy intencionális állapot elveszíti szemléleti (reprezentációs) formáját, de mégis megtartja sajátos élnkségét (Husserl 2001. 515). A tudat háttére nem egy teljesen passzív rezervoár, hanem ahogy Borràs fogalmaz, „élnk affekciók eredeti szintje”. Az élnkség ebben a kontextusban egyfajta „implicit éberséget” (*implicit awareness*) feltételez, amely révén az ego észrevesz egy pre-intencionális tendenciát, még mielőtt koncentrált figyelemmel egy konkrét tárgy felé fordulna (Borràs 2010. 157–158). Az affektív tudattalan fent bemutatott önszerveződése forrásként szolgálhat a retroaktív ébresztés és a reprodukív visszaemlékezés különböző megnyilvánulási formái számára is.<sup>22</sup>

<sup>21</sup> Husserl kései kézírataira hivatkozva állapítja meg Summa, hogy a felismerés egybeesések szintéziséen alapul, ami egyrészt jelentheti tárgyak ismétlődő azonosítását különböző téridőbeli szituációkban, másrészt pedig egy tárgyról szőtt tudás gazdagítását ismétlődő felismerések révén (Summa 2014. 302).

<sup>22</sup> Smith Husserl kézírataiban is felfedezi a retroaktivitás és utólagosság bizonyos elemeit. Husserl az egyik kéziratában a múlt rekonstrukciójáról ír, mely a jelen szempontjából megy végbe. Sőt Husserl a *nachträglich* kifejezést használja arra a jelenségre, amikor a jelenből szemlélve új, korábban fel nem ismert értelemalakzatokat fedezünk fel emlékeinkben (Smith 2010. 192).

## IV. AZ UTÓLAGOSSÁG LOGIKÁJA ÉS A RETROAKTÍV ÉBRESZTÉS

Nicholas Smith közeli rokonságot fedezett fel a retroaktivitás fenomenológiája és a freudi visszaható trauma között. Smith úgy értelmezi a retroaktív traumát, mint ami előre és visszafelé irányuló temporális mozgásokat szintetizál. Smith szerint Freud *Nachträglichkeit*-fogalma nem pusztán egy feldolgozatlan traumatikus esemény determináló hatását (vagyis jelenbe áramlását) takarja, hanem egy hermeneutikai aspektussal is rendelkezik; azaz egy szunnyadó értelemalakzat csak a jelen perspektívájából világítható meg (Smith 2010. 188–189). Ebben az értelmezésben is a jelenben újjászülető múlt és a múltba visszaáramló jelen sajátos oszcillációjával találkozunk. Freud és a pszichoanalitikusok azonban az utólagosság logikájának különböző aspektusaira fektetnek hangsúlyt.

A freudi utólagosság problémája jelentős szerepet játszhat a traumatikus szubjektivitás konstitúciójában. Itt azonban nem egy teljesen kidolgozott freudi modellről van szó, hanem inkább egy olyan temporális logikáról, amely a csábításelmélet feladása után is gyakran visszatér a freudi életműben. Az utólagosság melléknévi-határozó formában (*nachträglich*) vagy pedig néhol absztrakt terminusként jelenik meg az életműben (*Nachträglichkeit*) (Fletcher 2013. 251). A terminus első alkalommal a híres Fliess-hez írt levélben jelenik meg 1897. november 14-én, melyben Freud feladja a csábításelméletet (Eickhoff 2006. 1454). Freud összegyűjtött munkáiban (Standard Edition) Strachey „elhalasztott hatásnak” (*deferred action*) fordítja, egy másik kanonizálódott jelentés, a „retrospektív értelemadás” (*après-coup*) pedig a francia pszichoanalízisben terjedt el (vö. Birksted-Breen 2003. 1501–1502). Továbbá Jean Laplanche javasolta az utólagosságot (*afterwardness*) a *Nachträglichkeit* angol fordítására 1989-ben, Otto Kernberg pedig a „retrospektív modifikáció” terminust vezette be 1993-ban (House 2017. 774). House szerint a legtöbb fordítás homályos. Az elhalasztott hatás és a retrospektív modifikáció között észlelhető a legnagyobb feszültség, hiszen ezek a fordítások teljesen különböző időbeli mozgásokra utalnak. Az első esetben a múltból kiinduló determináló tényezőknön van a hangsúly, a második esetben pedig a múlt újra-értelmezésén, amelyet az aktuális szükségletek és érdekek vezérelnek (House 2017. 776).

Lacan 1953-ban elemezte Freud *A Farkasember* című esettanulmányát és bevezette az *après-coup* terminust a *nachträglich* fordításaként. Az ősjelenet elemzése közben Lacan egy fordulópontról beszél, amelyben a szubjektum utólagosan (*après-coup*) újra-strukturálja önmagát (Lacan 1953/2006. 213). House megállapítja, hogy Lacan nem volt elégedett a terminussal, miközben azt a „retroaktivitás” vagy a „retrospektív modifikáció” értelmében használta (House 2017. 777). Noel-Smith az utólagosság problémáját Freud *A tudományos pszichológia tervezete* (továbbiakban *Tervezet*) című korai munkájában fedezi fel először (Noel-Smith 2016. 68). Freud megfigyelései szerint a hisztérikus el-

fojtás tipikus példái azok az esetek, amikor egy emléknym a traumatikus esemény lezajlása után válik igazán traumatikussá. Az emlékezeti nyomok mintha retrospektív módon válnának traumatikussá a szexuális érsnek betudható új ismeretek hatására.

Az Emma esettanulmány illusztrálja a retroaktív trauma első meghatározását, amely a *Tervezetben* (1895/1966) található. Emma főbiától szenved, nem mer egyedül boltba menni. Freud az elkerülő viselkedést visszavezeti egy koragyermekkorai emlékre: tizenkét éves korában két eladó kinevette egy boltban, és az egyik még szexuálisan is molesztálta – bár ez utóbbi jelenettel kapcsolatban bizonytalan a beszámoló. Freud szerint az eredeti helyzet valószínűleg abból állt, hogy Emma megpillantotta a két nevető eladót, majd megrémült a látványuktól és elfutott. A terápia közben Freud újabb kulcsfontosságú emlékre bukkan. Ez a második emlék Emma nyolcéves koráig nyúlik vissza. Az újabb jelenetben egy üzlettulajdonos vigyorogva megragadja Emma nemi szervét a ruhán keresztül. Közben az is kiderül, hogy Emma nyomasztó büntudatot érez, amiért újra vissza akart menni az üzletbe az incidens ellenére is. Freud úgy gondolja, hogy amennyiben ez a jelenet valóban megtörtént, akkor Emma a tapasztalat pillanatában nem tudta lereagálni a szexuális izgalmat, de a jelenet emlékezeti felidézése egyfajta traumatikus sokkhatást váltott ki. Freud ebből azt a következtetést vonja le, hogy az emléknym elhalasztott hatás (*deferred action*) révén vált traumává (1895/1966. 355–356). Az esettanulmány azt sugallja, hogy az elfojtás és a tünetképzés a második jelenetben történt, amelyben az eladók csupán kinevették Emmát.

Fletcher értelmezése szerint Emma utólagosan fogja fel, hogy szexuális zaklatás áldozata volt, és egy elhalasztott szexuális lereagálás jön létre a nevető alkalmazottak megpillantásakor. Emma tagadta, hogy tisztán és világosan emlékezne az első traumatikus eseményre, de az asszociációs kapcsolat nyilvánvalónak tűnik a szituációk és a szereplők hasonlósága miatt (Fletcher 2013. 70). Laplanche a szexuális érs fordulópontját hangsúlyozza Freud analízisében. Különös módon a traumatikus emléknym affektív erőre tett szert a pszichoszexuális fejlődésnek köszönhetően: „Itt egy olyan emlékre találunk példát, ami egy affektust hozott létre attól függetlenül, hogy élményként még nem eredményezett affektust. Mindez annak köszönhető, hogy a pubertás által előidézett változások az esemény egy lehetséges új értelmezését eredményezték.” (Laplanche 1985. 41). Az esettanulmány példaértékű abban az értelemben, hogy csírájában már tartalmazza a „traumatikus időpont” és a „megerősítő időpont” megkülönböztetését, ami elsőként az *Az ellenállás neuropszichózisában* (1894/1962a), majd pedig a *Tanulmányok a hisztériáról* (1895/1955) (továbbiakban *Tanulmányok*) két esettanulmányában (Miss Lucy R. és Katharina) jelenik meg. Fletcher hangsúlyozza, hogy az elfojtás és tünetképzés jelenségeit Freud a korábbi írásában még az első időponthoz rögzíti, míg a *Tanulmányokban* inkább a második időpont retroaktív és retrospektív jellegét hangsúlyozza (Fletcher 2013. 61).

Katharina történetében az utólagosság újabb példaértékű ábrázolásával találkozunk.<sup>23</sup> Katharina megpillantotta apját, amint az unokahúgán fekszik és a látványra hisztérikus aurával reagált (légzés-problémák, üresség-érzet, nyomás a szemekben és a mellkason, kalapálás és zúgás a fejben). Szomatikus tünetként hányás jelentkezett, amit Freud a morális undor emlékszimbólumaként értelmezett. Freud megfigyeli, hogy ez az önmagában is traumatizálónak tűnő jelenet valójában csak egy megerősítő jelenet, ami Katharinát apja korábbi szexuális közeledésére emlékeztette:

Más szavakkal, mielőtt az elfojtás folyamata és az abból következő szimptóma-képződés felbukkanna, egy még korábbi és még homályosabb bevésődésnek (*inscription*) is létre kellett jönnie, mely később megint aktiválódott és szerepet játszott a hisztérikus szimptóma elhalasztott produkciójában. Ez az a korábbi időpont, amit most Freud traumatikus időpontnak nevez. A megerősítő időpont csak egy bizonyos idő után fejti ki hatását, miközben visszahat az első időpontra és annak jelentését újra-értelmezi egy új kontextusban. (Fletcher 2013. 63.)<sup>24</sup>

A visszaható trauma működésmódjára jó példát nyújt a szintén a *Tanulmányokban* megjelent Miss Lucy R. esettanulmány is. Ebben az esettanulmányban Freud a szerzett hisztéria lehetőségét mérlegeli, amely traumatikus életeseményekre adott reakcióként értelmezhető. Az esettanulmányban két megerősítő jelenetet is találunk, amelyekre Freud két hallucinált illatélmény visszafejtése közben talál rá. Miss Lucy R. teljesen elvesztette szaglóképességét, miközben két hallucinált illat állandó jelenlétéről panaszkodott. A hisztériára a kedvtelenség, fáradékonyság, étvágytalanság és egyéb tünetek utaltak. Az esettanulmány egy igen bonyolult asszociációs és temporális viszonyrendszerre derít fényt. Freud megkülönböztet egy igazi traumatikus jelenetet és két megerősítő jelenetet, ahol az első megerősítő jelenet nem pusztán felidézi a korábbi traumát, hanem önmagában is traumatikus. Az elhalasztott tünetképzés majd csak a második megerősítő jelenetben történik. Vizsgáljuk meg részletesebben a jelenetek összjátékát!

<sup>23</sup> Fletcher részletesen elemzi a Lucy R. esettanulmányt is, ami nagyon jól reprezentálja, hogy milyen fejtöréseket okozott Freudnak az eredeti traumatikus események utáni kutatás. A Miss Lucy R. esettanulmány további érdekessége, hogy a megerősítő pillanatok nem pusztán felidéznek a korábbi traumát, hanem önmagukban is traumatikusak lehetnek, tehát tünetképzéshez is vezethetnek (részletesen lásd Fletcher 2003. 42–50, 64–66).

<sup>24</sup> Freud elemzéseiben ambivalenciák jelennek meg a szexuális érés küszöbjele kapcsán. Az egyik értelmezés szerint a pre-szexuális időszakban lezajló esemény a megerősítő esemény hatására tesz szert traumatikus erőre. De az Emma esettanulmányban Freud már mérlegeli az infantilis szexualitás lehetőségét is. Mintha Emma később reagált volna le egy korábbi szexuális izgalmi állapotot. Fletcher szerint a *Farkasember* esettanulmányban ezek a dilemmák háttérbe húzódnak (attól függetlenül, hogy az ősjelenet utóhatásai kulcsfontosságúak), azaz a „visszahatás (*retroaction*) és utóhatás (*deferreal*) temporális dialektikája” leválasztható a szexuális érés problémájáról (vö. Fletcher 2003. 74).

Miss Lucy R. nevelőnőként dolgozott egy bécsi gyár ügyvezető igazgatójánál, akinek a gyermekeit felügyelte. Freud először az első szagélményt, az égett puding szagát próbálja egy traumatikus eseményre visszavezetni és megjegyzi, hogy igen szokatlan eset, amikor szagok képeznek emlékszimbiolumokat (Freud 1895/1955. 107). Freud ebben a tanulmányban a traumatikus és a megerősítő időpont (*auxiliary moment*) terminológiáit használja. A trauma visszaható abban az értelemben, hogy a traumatikus és az azt megerősítő időpontok asszociatív viszonyából fakad. Az analízis során az égett puding szagát Freud visszavezeti egy jelenetre, amelyben az igazgató gyerekei elrejtene egy a nevelőnőnek címzett levelet. A levelet Miss Lucy R. beteg anyja küldte, melynek hatására belső konfliktus alakult ki a gyerekekhez való ragaszkodás és az anyáról való gondoskodás motivációi között. Az analízis során az is kiderül, hogy az égett puding szaga összekeveredett a szivarfüst illatával. Ez az emlékszimbiolum egy második jelenethez vezet, amelyben a gyárigazgató apa figyelmezteti a család könyvelőjét, hogy nehogy szájon csókolja a gyermekeket. Miss Lucy R. az agresszív esemény után egy szúrást érez szívtájékon, a szivarfüst illata pedig emlékszimbiolumként rögzül benne. Tovább folytatódik az analízis, és végül Freud rátalál a valódi traumatikus jelenetre. Ebben a gyárigazgatót látogató hölgy szájon csókolja a gyerekeket, az igazgató ekkor egy szót sem szól, de miután a hölgyismerős távozott, indulatosan megdorgálja a nevelőnőt, hogy ha legközelebb ilyesmi történik, az az ő hibája lesz, és akár elbocsátás is lehet a következmény. Ebben a jelenetben nem történik konverziós tünetképzés, a szúrás a szívben csak a későbbi jelenetben következik be, amelyben a könyvelő közeledik a gyerekekhez, és az apa mérgesen kiabál rá. A traumatikus jelenetben (amikor az igazgató kirúgással fenyegeti) a nevelőnő elfojtja az igazgató iránt érzett titkos romantikus érzelmeit. Freud a következőképpen rendszerezi a jeleneteket: Az első megerősítő jelenet a levelek elrejtése, a második a könyvelő közeledése a gyerekekhez, és a szív-fájdalom, a valódi traumatikus esemény pedig az, amelyben a látogató szájon csókolja a gyerekeket, és az igazgató Miss Lucy R-t vonja felelősségre. Freud szerint Miss Lucy R. esete a szerzett hisztéria prototípusa, ugyanakkor lényeges mozzanat, hogy a hisztérikus tünetek a megerősítő jelenetekben keletkeznek az utólagosság és visszahatás kettős temporális logikáját követve (Freud 1895/1955. 121–124).

Bár Freud nem mondja ki egyértelműen, hogy a megerősítő jelenetek önmagukban véve is traumatikusak lehetnek, de Fletcher szerint ebben az esetben tanulmányban egyértelmű, hogy a megerősítő jelenetek is traumatikus következménnyel bírnak. A megerősítő jelenetekben is érvényesülhet a traumatikus temporalitás utólagos és visszaható sajátossága. Ennek az értelmezésnek két következménye lehet: a negatív következmény, hogy a traumatikus és megerősítő jelenet megkülönböztetése megkérdőjelezhető, a pozitív pedig az, hogy retroaktív traumák egész sorozatáról vagy láncolatáról is ellentmondás nélkül

beszélhetünk (Fletcher 2013. 51).<sup>25</sup> Freud azonban kitart az eredeti traumatikus pillanat elsőbbsége mellett, amelyben az én elfojtja (izolálja, de nem semmisíti meg) az inkompatibilis képzetet.

A fent elemzett esztanulmányok alapján valóban erős a kísértés, hogy Smith-hez hasonlóan korrelációt állapítsunk meg a retroaktivitás és az utólagosság logikája között. Azonban a retroaktivitás szimmetrikus relációt feltételez (a múlt beáramlása a jelenbe és a jelen visszaáramlása a múltba), miközben Freud hol a korábbi, hol pedig a későbbi jelenetek determináló hatását hangsúlyozza. Például Freud *A hisztéria etiológiája* (1896/1962b) című írásában nyitva hagyja a kérdést, hogy vajon az utólagosságnak vagy a visszahatásnak van-e elsőbbsége. A tünetképzés tekintetében a korábbi és a későbbi jelenet egyaránt fontos szerepet játszik, vagyis a hisztérikus tünetek *túldetermináltak*. A képzet vagy affektus, ami meghatározta a tünetmákat, „számos tényező kombinációjaként” jöhet létre és „egyszerre többféle irányból” is életre kelthető (Freud 1896/1962b). Ugyanebben a tanulmányban Freud az infantilis jelenetek determináló hatásáról is beszél.<sup>26</sup> House kimutatta, hogy Freud az ún. csábítási tanulmányaiban (1896) a megerősítő pillanatok traumatikusságát az eredeti traumatikus jelenetek késleltetett hatására vezeti vissza. Tehát a retroaktivitás kétirányú élményidejét felváltotta az elhalasztott hatás (*deferred action*) egyirányú mechanizmusa (House 2017. 258). Fenomenológiai szempontból megkockáztathatjuk azt az általános érvényű kijelentést, hogy Freud a retroaktivitás felfedezésének küszöbén áll, de az egész életművében visszatérő elem az eredeti, traumatizáló és egyben determináló mozzanatok utáni kutatás, ami miatt háttérbe szorul a visszaható trauma kettős temporális logikája.<sup>27</sup> További kihívást jelent a retroaktivitás fenomenológiája számára az elhalasztott tünetképzés dilemmája. Bernet és Smith a retroaktív trauma hermeneutikai aspektusait emeli ki (a jelenetek új értelmezésének mozzanatát), amit úgy értelmezhetünk, mint a jelen visszaáramlását a múltba. De talán az utólagosság és visszahatás oszcillációjában az utólagosság logikáját is elemezhetjük fenomenológiai szempontból. Ebben a tekintetben pedig az eredeti traumatikus jelenetek státusza és az utólagos tünetképzés jelensége válhat fenomenológiai problémává. Leegyszerűsítve, vajon milyen fenomenológiai eszközökkel tudnánk leírni a traumatikus múlt jelenbe áramlásának mozzana-

<sup>25</sup> Beszélhetünk a traumatikus jelenetek láncreakciójáról is. Tehát nincs kizárva, hogy egy megerősítő jelenet egyrészt újraaktiválja a korábbi traumatikus jelenetet, másrészt pedig egy újabb elhalasztott traumatizáló hatásként jelenik meg jövőbeli, hasonló szituációban.

<sup>26</sup> A későbbi jelenetek által elfedett infantilis jelenetek közvetítő asszociációk segítségével idézhetők fel, amelyek egy ingerelt hiszterogén pont és egy emlékenyom között keletkeznek (Freud 1896/1962b. 218).

<sup>27</sup> Ez a sajátos tendencia érhető tetten a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* 23. előadásában is, amelyben Freud egyrészt „férfirokonok visszaéléséről” beszél, másrészt pedig ősfantáziákról, olyan történelem előtti (filogenetikai) igazságokról, amelyek a gyermekcsábítás, az ősjelenet és a kasztráció fantáziáit megalapozzák és kiegészítik (Freud 2006. 303).

tát? Laplanche időzített bomba (*time-bomb*) metaforája irányadó lehet ebből a szempontból (Laplanche 1999. 265). Hogyan képes a múlt meteorként becsapódni vagy időzített bombaként berobbanni a jelenbe?

## V. TRAUMATIKUS TEMPORALITÁS ÉS KÉTRÉTEGŰ RETROAKTIVITÁS

Nicholas Smith már megkísérelte a freudi utólagosság logikájának fenomenológiai rekonstrukcióját. Az ő rekonstrukciója értelmében a visszaható trauma három kulcsfontosságú időpontra tagolható. Az első eseményt Smith úgy értelmezi, mint ami nem-reprezentálható nyomokat hagy hátra, és itt hermeneutikai szempontból jelentéstöbblettről is beszélhetünk. A második jelenetben zajlik le az elfojtott visszatérése és a tünetképzés. A második jelenet tölti fel az elsőt „traumatikus erővel” (*trauma-constitutive force*). A harmadik szakasz az analitikus terápia folyamata, amelyben az alany felfedezi az asszociatív kapcsolatot a második esemény és a tünetek között, továbbá visszaemlékszik az első jelenetre (Smith 2010. 183–184). Smith interpretációja megőrzi az utólagosság és visszahatás kettős logikáját. A tudattalanban rejtőzik egy eddig nem értelmezett idegen test és szinte várja a tudatos feldolgozás alkalmát. Azaz, amennyiben az elfojtás és ellenállás megszűnt, a fel nem dolgozott idegen élmény explicit emlékké alakulhat át. Az integráció folyamata alapvetően hermeneutikai jellegű. Smith kiemeli, hogy *A Farkasember* esettanulmányban az utólagosság kapcsán úgy fogalmaz Freud, hogy a szubjektum a távoli múltba vetíti vissza magát (vö. Smith 2010. 185).

A retroaktivitás fenomenológiája bővelkedik a hermeneutikai aspektusokban. A múlt felülírásának vagy újraírásának kiváló példája lehet a retroaktív tagadás (*retroactive cancellation*) jelensége is. Ez a jelenség az eleven jelenben fejti ki hatását, de a múlt sematizálásában is fontos szerepet kaphat. Larrabee példája szerint képzeljük el, hogy egy idegen közeledik felénk az utcán, és azt hisszük, hogy Jane az, akivel találkozót beszélünk meg. De amint közelebb jön az alak, rájövünk, hogy nem Jane az, hanem egy idegen. A retencionális lefutásban retroaktív módon felülírjuk a korábban passzívan tulajdonított értelmet, azaz a múltbeli értelem egy alakváltáson megy keresztül. Larrabee szerint ez az alakváltás korábban felfoghatatlan élmények integrációjaként is elgondolható (Larrabee 1995. 360). A távoli múlt retroaktív ébresztése esetén alakváltáson mehetnek keresztül a korábbi értelemalakzatok. A retroaktív trauma esetén viszont nemcsak egy emlék újra-értelmezéséről van szó a jelenben, hanem az emlékhöz kapcsolódó tudatidegen értelmek és affektusok integrációjáról is beszélhetünk, melynek eredménye akár traumatikus sokkhatás is lehet. A tudatos-narratív retroaktivitással szemben a visszaható trauma nemcsak az önéletrajzi emlékek láncolatán végzi értelmező műveleteit, hanem a tudattalan mélységeibe vezet. Ezen a ponton szakadék nyílik a retroaktivitás fenomenológiája és a

visszaható trauma között, hiszen a fenomenológiai tudattalan-koncepciók nem húznak éles határt az érzékelő tudat és az elfojtott tudattalan közé.

Amint korábban említettük, a retroaktív ébresztés az eleven jelen impresszionális szférájában fejti ki hatását. Hangokat hallunk, de csak utólag tudatosítjuk, hogy egy jól ismert dallam már egy jó ideje tart. Ebben az esetben a lecsengő retenciókban lévő tartalmak utólagosan épülnek be az élmény lefolyásába; husserli metaforával élve, az affektív erő visszasugárzik a múltba és feléleszti a lecsengő tartalmakat. Husserl úgy gondolta, hogy még a múltból is kiemelkedhetnek affektív vonzerők, és a retroaktív-affektív ébresztések elvezethetnek a gyermekkor elfeledett korszakaihoz is (Borràs 2010. 159). Summa szerint a leülepedett múltból traumatikus visszaemlékezések keletkezhetnek önszerveződő módon: szituációk fenyegető atmoszferikus minőségei, homályos fantáziák vagy a megélt test érzetei a közelgő visszaemlékezés előhírnökei lehetnek (Summa 2016. 319–320). Ezekben az esetekben affektív és asszociatív kapcsolatok összjátékáról van szó, melynek eredményeként a nem-reprezentált homályos tartalmak reprezentációra tehetnek szert. Amint fentebb is láttuk, Fuchs a homályos testérzeteket implicit jelentésmagoknak tekinti, olyan csomópontoknak, amelyekből spontán módon vagy akár terápiás technikák segítségével önélettrajzi tartalmak bukkanhatnak elő (Fuchs 2012b. 20).

A traumatikus temporalitás elemzése közben Fletcher hangsúlyozza, hogy a *Tervezetben* és a *Tanulmányokban* olyan esettanulmányokat is találunk, amelyekben az elfojtás csak a megerősítő jelenetekben játszik kulcsszerepet. Az Emma, Katharina és Miss Lucy R. esettanulmányokban láthattuk, hogy az első jelenetek értelmezhetetlen nyomokat hagynak hátra, és csak egy második, hasonló jelenetben teljesedik ki a traumatikus sokkhatás. Itt azonban újra érdemes kihangsúlyozni az utólagosság szerepét Freud korai traumaelméletében: az első jelenetek emléknymai nem könnyen reprodukálható emléknymok, hanem értelmezésre váró, integrálatlan idegen testek. Az első jelenetben egy lehasított, meg nem emésztett, felfoghatatlan tartalom keletkezik, ami nem a tudattalan mélyén, hanem inkább a tudat perifériáján helyezkedik el. Olyan idegen-tapasztalat keletkezésével állunk szemben, amelynek értelmezésére még nem álltak rendelkezésére a megfelelő értelmezési horizontok (vö. Smith 2010. 188–189).

Ezek az élmények (mint például az Emma és Katharina által átélt abúzusok) *lefordíthatatlan* idegen elemek. Laplanche úgy határozza meg a traumatikus események státuszát, mint amelyek a „pokol tornácán” (*limbo*) helyezkednek el. Még nem a tudattalanba száműzött inkompatibilis képzetekről, hanem inkább a tudatelőttében lévő idegen testekről van szó; tehát ezek még nem is teljesen tudatosak és nem is teljesen elfojtás alá került elemek (Laplanche 1985. 41; vö. Fletcher 2013. 76). Az Emma esettanulmánnyal kapcsolatban Laplanche úgy vélekedik, hogy az első jelenet még nem okoz izgalmi állapotot, nincs reakció és szimbolizáció sem. Az is elképzelhető, hogy a második jelenet csak egy banális helyzet volt, ami az első jelenet felidézése miatt okozott izgalmi állapotot.

A második esemény által előhívott első esemény úgy viselkedett, mint egy idegen entitás, egy idegen test a szubjektum középpontjában. Ami igazán traumatikus, az nem önmagában véve az első esemény, hanem az emléknym rekonstrukciója. Laplanche úgy fogalmaz, hogy az első esemény beíródott (*inscription*) a második eseménybe egy asszociatív kapcsolat segítségével (Laplanche 1985. 41–42).

Fletcher olvasata szerint a *Tervezet* és a *Tanulmányok* esettanulmányaiban a traumatikus hatás a jelenetek *kölcsönös*, asszociatív kapcsolatában rejlik. Amint láttuk, Ullmann (2008) a retroaktivitásban egy hasonlóan szimmetrikus mozgást fedezett fel: a jelen visszahat a múltra, de a múlt is visszaáramlik a jelenbe (sőt szinte egy új múlt keletkezik). Az affektív tudattalan Kozyreva és Summa által kidolgozott változata pedig a leülepedett múlt önszerveződésére és affektív elevenségére fektette a hangsúlyt. Tehát egy olyan fenomenológiai tudattalan képe tárul elénk, ahol a múlt potenciálisan a jelenbe törhet, de csupán a jelenből kiáramló értelemadó folyamatok függvényében. Úgy tűnik, hogy ugyanaz a kétirányú mozgás hatja át az implicit tartalmak explicitté válását és az utólagosság traumatikus temporalitását is. Fontos azonban megjegyezni, hogy a visszaható trauma estében nem pusztán egy hasonlóságon alapuló asszociatív kapcsolatról van szó, ami új fényben tünteti fel az eddig felfoghatatlan emléknymokat, hanem az eredeti traumatikus történés előfeszíti a megerősítő jelenetben kibontakozó elfojtást és tünetképzést. További fontos különbség a retroaktív traumával szemben, hogy a retroaktivitás fenomenológiája nem tematizálja a tünetképzés jelenségét. A Freud által tárgyalt hisztérikus tünetek, különös tekintettel a konverziós tünetekre, különösen relevánsak lehetnek a testemlékezet fenomenológiája szempontjából. Vajon beépíthető-e a visszaható trauma rejtélye a múlt retroaktív ébresztésének fenomenológiájába?

Bizonyos megszorításokkal traumatikus retroaktivitásról beszélhetünk, amelynek lehet egy tudatos-narratív és egy testi-implicit oldala is. A korábban említett tudatos-narratív retroaktivitás a jelenből kiinduló affektív erőt és értelemadó tendenciát jelképezi, amely elsősorban a tudat reprezentálható és reprodukálható tartalmain (közeli és távoli retenciók) fejti ki hatását.<sup>28</sup> A testi-implicit retroaktivitás pedig a testemlékezet és az affektív tudattalan önszerveződő tendenciáira utal, azokra a még nem értelmezett, de aktív mozzanatokra, melyekből reprodukálható tartalom alakulhat ki kedvező feltételek esetén. Különös érzések a megélt testben, sőt akár a fentebb elemzett hisztérikus tünetek (Emma indokolatlan félelme a boltban, Katharina légszomja, az égett puding és a szivar illata, vagy a szívfájdalom, melyek Miss Lucy R-t kínozták stb.) is ebbe a kategóriába sorolhatók. Summa megkülönbözteti a traumatikus eseményt a

<sup>28</sup> Egyáltalán nincs kizárva annak lehetősége, hogy a tudatos-narratív retroaktív ébresztés beindítja a testi-implicit retroaktivitást és nem pusztán a közelmúlt eseményeit, hanem a távoli múlt emlékeit is reprodukálja.

traumatikus tapasztalattól. A traumatikus esemény mindig a tapasztalat előtt jár, mint egyfajta „rémisztő döbbenet” (*schreckende Überraschung*). A traumatikus tapasztalat pedig a traumatikus esemény utóhatása (*Nachwirkung*), vagyis az integrálhatatlan újdonság- és idegenségélmény sokkoló eleme. A trauma megjelenésében Summa szerint is egy utólagosság tapasztalható, a reflexió csak hosszabb vagy rövidebb idő után ismeri fel a traumát (Summa 2016. 319).<sup>29</sup> A testi-implicit retroaktív ébresztés az utólagosan képződő traumatikus tapasztalat megnyilvánulási formája lehet, amelyben a megélt test rejtélyes módon traumatikus eseményeket szimbolizálhat. Másképpen fogalmazva, a nem-reprezentálható múlt kerülőutakon próbál betörni a tudatba a testi-implicit retroaktivitáson keresztül és elindíthatja a tudatos-narratív retroaktív önértelmezés folyamatát. Az testi-implicit retroaktivitás az implicit jelentésmagok (érzések a megélt testben, affektív atmoszférák) explicitté válásának időbeli lefolyása.

A visszaható trauma integrációját Husserl egyik innovatív metaforájával is jellemezhetjük. Husserl az affektív erő sugárzásáról írt, amely új intenzitással tölti fel az éppen lecsengett retenciákat vagy éppen képes feléleszteni és megeleveníteni távoli gyermekkori emlékeket is. A visszaható trauma esetén a múltba sugárzó affektív erő a hasonlóság asszociatív láncolatán keresztül hirtelen rátalál a nem integrált emléknymokra, de nem pusztán feléleszti azokat, hanem inkább kibontja és felerősíti a már bennük összesűrűsödött affektív impulzusokat. Talán nem túlzás egy affektív robbanásról beszélni az eleven jelenben. Laplanche metaforájával élve a traumatikus esemény időzített bombája a megfelelő körülmények között berobban és aktualizálódik a traumatikus sokkhatás utóhatásaival egyetemben. A traumatikus retroaktivitás modelljének nyelvén fogalmazva: a tudatos-narratív retroaktivitás visszasugározza a múltba az affektív erőt, de a testi-implicit retroaktivitás már eleve egy jelen felé irányuló affektív tendenciaként aktualizálja a múltbéli emléknymot. Az időben lezajló ciklikus mozgás további következménye lehet az elfojtás és tünetképzés.

## VI. ÖSSZEGZÉS

Milyen választ adhatunk arra a kérdésre, hogy vajon beépíthető-e a retroaktív trauma fogalma a retroaktivitás fenomenológiájába és a traumatikus szubjektivitás fenomenológiai diskurzusába? Egy részleges szintézis elképzelhető abban az esetben, ha a traumatikus retroaktivitás alapanyagát nem a tudattalanba szám-

<sup>29</sup> „Általában a traumatikus visszaemlékezések elsősorban implicit és spontán módon jelennek meg erős érzelmi töltettel rendelkező testi érzetekben vagy vészjósló reprezentációkban.” (Summa 2016. 319). A gondolat lényege, hogy a traumatikus esemény explicit-narratív feldolgozása előtt a traumatikus emlékek implicit módon és akarattalanul bukkannak fel. Ezek az implicit traumatikus emlékek gyakran pontatlan (*ungenau*) tartalmak vagy éppen hamis emlékek (ibid.).

űzött, elfojtott, inkompatibilis reprezentációk képezik, hanem integrálhatatlan emléknymok vagy idegen testek, melyek azonban saját affektív eleveenséggel is rendelkeznek. Ezek az idegen testek kisbolygókként keringenek a tudat perifériáján és csak a megfelelő alkalomra várnak, hogy becsapódhassanak. A fent említett affektív robbanás vagy becsapódás metaforák talán túlzásnak tűnnek, de pusztán a traumatikus retroaktivitásban tapasztalható sokkhatást jelképezik, amely a múltbéli emléknym jelenbe törésének és a jelen múltba áramlásának következménye. A visszaható traumában és a traumatikus retroaktivitásban képződő reprezentációk státusza természetesen további fenomenológiai vizsgálódást igényel. Ez a soron következő vizsgálódás pedig szintén sokat meríthet Freud a fantázia és az emlékezet kapcsolatáról szót nézeteiből is.

## IRODALOM

- Askay, Richard – Farquhar, Jensen 2006. An Intelligible Yet Enigmatic Mutual Silence: Freud and Husserl. In Richard Askay – Jensen Farquhar (szerk.) *Apprehending the Inaccessible: Freudian Psychoanalysis and Existential Phenomenology*. Evanston, Northwestern University Press. 165–189.
- Bernet, Rudolf 1982. Is the Present Ever Present? Phenomenology and the Metaphysics of Presence. Ford. Wilson Brown. *Research in Phenomenology*. 12. 85–112.
- Bernet, Rudolf 1996. The unconscious between representation and drive: Freud, Husserl, and Schopenhauer. In John J. Drummond & James G. Hart (szerk.) *The Truthful and the Good: Essays in Honor of Robert Sokolowski*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers. 81–96.
- Bernet, Rudolf 2000. The Traumatized Subject. *Research in Phenomenology*. 30. 160–179.
- Bernet, Rudolf 2009. Husserl's Early Time-Analysis in Historical Context. *Journal of the British Society for Phenomenology*. 40/2. 117–154.
- Bernet, Rudolf 2020. *Force, Drive, Desire: A Philosophy of Psychoanalysis* Ford. Sarah Allen. Evanston, Northwestern University Press.
- Birksted-Breen, Dana 2003. Time and the Après-coup. *The International Journal of Psychoanalysis*. 84/6. 1501–1515.
- Borràs, Joaquim Siles i 2010. *The Ethics of Husserl's Phenomenology: Responsibility and Ethical Life*. London, Continuum.
- Brudzińska, Jagna – Lohmar, Dieter (szerk.) 2010. *Founding Psychoanalysis Phenomenologically. Phenomenological Theory of Subjectivity and the Psychoanalytic Experience*. Dordrecht, Springer.
- Conway, Martin A. – Pleydell-Pearce, Cristopher W. 2000. The Construction of Autobiographical Memories in the Self-memory System. *Psychological Review*. 107. 261–288.
- Derrida, Jacques 2005. *Writing and Difference*. Ford. Alan Bass. London & New York, Routledge.
- Eickhoff, Friedrich-Wilhelm 2008. On Nachträglichkeit: The Modernity of an Old Concept. *The International Journal of Psychoanalysis*. 87/6. 1453–1469.
- Fletcher, John 2013. *Freud and the Scene of Trauma*. New York, Fordham University Press.
- Freud, Sigmund – Breuer, Joseph 1895/1955. Studies on Hysteria. In James Strachey (szerk.) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud (Vol. II)*. London, The Hogarth Press.
- Freud, Sigmund 1894/1962a. The Neuro-Psychoses of Defence. In James Strachey (szerk.) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud (Vol. III)*. London, The Hogarth Press. 45–61.

- Freud, Sigmund 1895/1955. Miss Lucy R. In James Strachey (szerk.) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud (Vol. II)*. London, The Hogarth Press. 106–124.
- Freud, Sigmund 1895/1966. Project for a Scientific Psychology. In James Strachey (szerk.) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud (Vol. I)*. London, The Hogarth Press. 295–398.
- Freud, Sigmund 1895/2011. *Katharina / Elisabeth von R. – Esetleírások Breuer–Freud: Tanulmányok a hisztériáról c. kötetéből* (SF12). Ford. Bart István, Schulz Katalin. Budapest, Animula.
- Freud, Sigmund 1896/1962b. The Aetiology of Hysteria. In James Strachey (szerk.) *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud (Vol. III)*. London, The Hogarth Press. 191–221.
- Freud, Sigmund 1918/2011. *A Farkasember* (SF1). Ford. Berényi Gábor. Budapest, Animula.
- Freud, Sigmund 1940/2006. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Ford. Hermann Imre. Budapest, Akkord Kiadó.
- Fuchs, T. 2012a. Body Memory and the Unconscious. In Dieter Lohmar – Jagna Brudzińska (szerk.) *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. London & New York, Springer. 69–82.
- Fuchs, Thomas. 2012b. The Phenomenology of Body Memory. In Sabine C. Koch – Thomas Fuchs – Michela Summa – Cornelia Müller (szerk.) *Body Memory, Metaphor and Movement*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 9–22.
- Goldie, Peter 2012. *The Mess Inside: Narrative, Emotion, and the Mind*. New York, OUP.
- Gusich, G. 2012. A phenomenology of emotional trauma: Around and about the things themselves. *Human Studies*. 35/4. 505–518.
- Horváth Lajos 2018. Fenomenológiai tudattalan és testemlékezet. *Magyar Filozófiai Szemle*. 62/3. 30–43.
- House, Jonathan 2017. The Ongoing Rediscovery of Après-Coup as a Central Freudian Concept. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 65/5. 773–798.
- Husserl, Edmund 1998. *Az európai tudományok válsága I-II*. Ford. Berényi Gábor és mások. Budapest, Atlantisz.
- Husserl, Edmund 2001. *Analyses Concerning Passive and Active Synthesis: Lectures on Transcendental logic*. Ford. A. J. Steinbock. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, Edmund 2012. *Die Bernauer Manuskripte über das Zeitbewusstsein* (1917/18). Dordrecht, Springer.
- Kozyreva, Anastasia 2017. *Phenomenology of Affective Subjectivity: Analyses on the Pre-Reflective Unity of Subjective Experience*. Heidelberg, Universitäts Bibliothek.
- Kozyreva, Anastasia 2018. Non-representational Approaches to the Unconscious in the Phenomenology of Husserl and Merleau-Ponty. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 17(1). 199–224.
- Lacan, Jacques 1953/2006. The Function and Field of Speech and Language in Psychoanalysis. In *Écrits: The First Complete Translation in English*. Ford. Bruce Fink. New York, Norton. 197–268.
- Laplanche, Jean 1985. *Life and Death in Psychoanalysis*. Ford. Jeffrey Mehlman. Baltimore and London, The John Hopkins University Press.
- Laplanche, Jean 1999. Notes on Afterwardness. In uő: *Essays on Otherness*. London & New York, Routledge. 264–270.
- Larrabee, Mary Jeanne 1995. The Time of Trauma: Husserl's Phenomenology and Post-Traumatic Stress Disorder. *Human Studies*. 18/4. 351–366.
- Levine, Peter, A. 2015. *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past*. Berkeley, North Atlantic Books.

- Marosán Bence Péter 2020. *Kontextus és fenomen II. Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. Budapest, L'Harmattan.
- Mishara, A. 1990. Husserl and Freud: Time, Memory and the Unconscious. *Husserl Studies*. 7. 29–58.
- Noel-Smith, Kelly. 2016. *Freud on Time and Timelessness*. London, Palgrave Macmillan.
- Pintér Judit Nóra 2014. *A nem múlt jelen: Trauma és nosztalgia*. Budapest, L'Harmattan.
- Ratcliffe, Matthew 2017. *Real Hallucinations: Psychiatric Illness, Intentionality, and the Interpersonal World*. Cambridge, London, MIT Press.
- Ricoeur, Paul 1970. *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*. New Haven and London, Yale University Press.
- Römer, Inga 2010. *Das Zeitdenken bei Husserl, Heidegger und Ricoeur*. Dordrecht, Springer.
- Smith, Nicholas 2010. *Towards a Phenomenology of Repression: A Husserlian Reply to the Freudian Challenge*. Stockholm, Stockholm University Press.
- Summa, Michela 2016. Gefühl, Emotion und Erinnerung beim traumatisierten Selbst. Eine Frage der Kohärenz? In Reinhold Esterbauer – Philipp Schmidt – Andrea Paletta – David Duncan (szerk.) *Bodytime: Leib und Zeit bei Burnout und in anderen Grenzerfahrungen*. München, Verlag Karl Alber. 307–329.
- Summa, Michela 2014. *Spatio-temporal Intertwining: Husserl's Transcendental Aesthetics*. Dordrecht, Springer.
- Tengelyi László 1998a. *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte*. München, W. Fink Verlag.
- Tengelyi László 1998b. *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantisz.
- Tengelyi László 2007. *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz.
- Ullmann Tamás 2008. A változás tapasztalata. *Aspecto*. 1. 77–98.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma: Sematizmus és intencionalitás*. Budapest, L'Harmattan.
- Ullmann Tamás 2012. Az idő mint a szubjektivitás alapja és horizontja. In uő: *Az értelem dimenziói*. Budapest, L'Harmattan. 91–105.
- Ullmann Tamás 2015. A narratív, a traumatikus és az affektív szubjektivitás. In Bujalos István – Tóth Máté – Valastyán Tamás (szerk.) *Az identitás alakzatai*. Budapest, Kalligram. 31–37.